

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ «ΑΝΘΟΣ ΤΟΥ ΓΙΑΛΟΥ»
ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ ΚΑΙ ΤΗΝ «ΟΡΙΣΤΙΚΗ» ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ

«Ἐμεινεν ἡ Λουλούδω [...] στέλνοντας [...] τὴν προσευχὴν στὰ οὐράνια [...] νὰ γυρίσῃ ὁ πειστικός* τῆς νὰ τὴν στεφανωθῇ».

* πειστικός α: πιστικός Βαλέτας, σαστικός Τριανταφυλλόπουλος

Ἄλ. Παπαδιαμάντης, «Ἄνθος τοῦ γιालοῦ»
(Ἄπαντα, ἔκδ. Τριανταφυλλόπουλου, 4.154.22-26)

Ἡ πρώτη δημοσίευση* τοῦ «Ἄνθους τοῦ γιालοῦ» (ἔφ. Ἐστία, 24.12.1906) παρέχει στὸ παραπάνω χωρίο τὴ γραφὴ «πειστικός», ἡ ὁποία ὅμως δὲν δίνει νόημα στὰ συγκεκριμένα συμφραζόμενα. Τὸ χωρίο ἀναφέρεται στὸ «βασιλόπουλο» ποὺ ἔχει ἀρραβωνιαστῆ τὴ Λουλούδω, καὶ στὴ θέση τοῦ ἀκατάλληλου «πειστικός» ἀπαιτεῖται χωρὶς ἄλλο ἓνα οὐσιαστικὸ ποὺ νὰ σημαίνει «μνηστήρας, ἀρραβωνιαστικός» ἢ κάτι παρόμοιο. Ὁ Βαλέτας (τ. Α', 392) διορθώνει τὸ «πειστικός» σὲ «πιστικός», ἀποδίδοντας στὴν τελευταία αὐτὴ λέξη τὴ σημασία «ἀρραβωνιαστικός» (βλ. τὸ γλωσσάρι του, τ. Α', 516), ποὺ ὡστόσο εἶναι ἀκαταχώριστη στὰ λεξικά. Ὁ Τριανταφυλλόπουλος [Ἄπαντα, 4.154.25] προτιμᾷ νὰ διορθώσει σὲ «σαστικός», μιὰ ιδιωματικὴ λέξη ποὺ ἀπαντᾷ ἀρκετὲς φορὲς στὸν Παπαδιαμάντη μὲ τὴ σημασία «ἀρραβωνιαστικός». Σὲ πρόσφατο δημοσίευσμά του, ὅμως (Ἑλληνικά 50 [2000] 124-130), ὁ Τριανταφυλλόπουλος ἐπανέρχεται στὸ χωρίο αὐτὸ καὶ παραθέτει τρία παράλληλα ἀπὸ τὴν Ἡρωῖδα τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Στ. Ξένου, ὅπου ἡ λέξη «πιστικός, -ή» ἔχει ὀλοκάθαρα τὴ σημασία «ἀρραβωνιαστικός, -ιά» (βλ. Στ. Θ. Ξένος, Ἡ ἡρωῖς τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, φιλολ. ἐπιμ. Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, τ. Α', Ἀθήνα 1988, σσ. 538-539, καὶ τ. Β', σ. 358). Μὲ βάση τὰ χωρία αὐτὰ ὁ

* Εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ κ. Γεώργιο Α. Χριστοδούλου, ὁ ὁποῖος μὲ προέτρεψε νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὰ συγκεκριμένα προβλήματα τοῦ παπαδιαμαντικοῦ κειμένου καὶ ἔθεσε γενναϊόδωρα στὴ διάθεσή μου πολὺτιμο σχετικὸ ὕλικό. Χρησιμοποιήθηκαν οἱ ἐκδόσεις Ἄπαντων τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπὸ τὸν Γ. Βαλέτα (τόμοι 1-5, Ἀθήνα 1954), στὴν ὁποία παρέμπεω ἀπλῶς μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότη, καὶ ἀπὸ τὸν Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο (τόμοι 1-5, Ἀθήνα 1981-1988), στὴν ὁποία παρέμπεω μὲ τὴ συντομογραφία Τριανταφυλλόπουλος, Ἄπαντα.

Τριανταφυλλόπουλος προτείνει (ἂν καὶ μὲ κάποιους ἐνδοιασμούς) νὰ υἰοθετηθεῖ στὸ κείμενο τοῦ «Ἄνθους τοῦ γιालοῦ» ἡ διόρθωση τοῦ Βαλέτα πιστικός) ἀντὶ τῆς προηγούμενης δικῆς του (σαστικός).

Ὅπως εἶναι φανερό, δὲν τίθεται ἐδῶ ζήτημα ἐὰν θὰ πρέπει νὰ διατηρηθεῖ ἢ νὰ διορθωθεῖ ἡ γραφὴ τῆς πρώτης δημοσίευσης: ἡ γραφὴ «πειστικός» εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ἀκατάλληλη καὶ ἐσφαλμένη. Τὸ πρόβλημα εἶναι ποῖα ἀπὸ τὶς προτεινόμενες διορθώσεις πρέπει νὰ προτιμηθεῖ. Ἐκ πρώτης ὄψεως ἡ διόρθωση «πιστικός» φαίνεται εὐκολότερη, καὶ ὑποστηρίζεται τώρα νοηματικὰ ἀπὸ τὰ τρία παράλληλα τοῦ Ξένου: ὁ Ξένος φαίνεται ὄντως νὰ ἔχει ὑπόψη του μιὰ σχετικὴ ἰδιωματικὴ χρῆση τῆς λέξης «πιστικός», νὰ τὴν ἔχει ἀκούσει νὰ χρησιμοποιεῖται μὲ τὴ σημασία «ἀρραβωνιαστικός» σὲ κάποιον (πιθανῶς ἡπειρώτικο ἢ στερεοελλαδίτικο) ἰδιώμα. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι σὲ ἄλλα, κυρίως νησιωτικά, ἰδιώματα τὸ ἐπιθετο «(μ)πιστικός» (καὶ ἐπίρρ. «(μ)πιστικά») καὶ τὸ συγγενικὸ «(μ)πιστεμένος» χρησιμοποιοῦνται ἐνίοτε μὲ τὴν εἰδικότερη σημασία «πιστὸς στὴν ἀγάπη / στὸν ἔρωτα, διακρινόμενος ἀπὸ ἐρωτικὴ πίστη»¹. Ἀπὸ μιὰ τέτοια χρῆση τοῦ ἐπιθέτου «πιστικός» θὰ μπορούσε εὐκόλα νὰ προκύψει, κατ' ἐπέκταση, ἡ χρῆση τοῦ οὐσιαστικοποιημένου «πιστικός» μὲ τὴν ἔννοια «ἀρραβωνιαστικός, μνηστήρας» (δηλ. κάποιος ποὺ ἔχει ἐπίσημα ὑποσχεθεῖ ἐρωτικὴ πίστη), ὅπως τὴ βρίσκουμε στὸν Ξένο.

Παρὰ ταῦτα, καὶ παρὰ τὶς «δεύτερες φροντίδες» τοῦ Τριανταφυλλόπουλου, πιστεύω ὅτι ἡ διόρθωση «σαστικός» εἶναι καταλληλότερη γιὰ τὸ παπαδιαμαντικὸ κείμενο γιὰ τοὺς ἀκόλουθους λόγους:

(1) Ἡ χρῆση τοῦ οὐσιαστικοῦ «πιστικός» μὲ τὴ σημασία «ἀρραβωνιαστικός», ἔστω καὶ ἂν δὲν εἶναι πιὰ ἀμάρτυρη, δὲν παύει νὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνια: ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χωρία τοῦ Ξένου, δὲν κατόρθωσα νὰ ἐντοπίσω κανένα ἄλλο παράδειγμα. Ἡ λέξη «πιστικός» ὡς οὐσιαστικὸ σημαίνει κατὰ βᾶσιν «ἔμπιστος ὑπάλληλος / ὑπηρέτης» – σημασία ποὺ ἀπαντᾷ ἤδη σὲ παπύρους τοῦ 5ου-7ου μ.Χ. αἰ. καὶ σὲ βυζαντινοὺς συγγραφεῖς² –,

1. Ἔτσι στὴ Ρόδο (X. I. Παπαχριστοδοῦλου, *Λεξικὸ τῶν Ροδίτικων ἰδιωμάτων*, Ἀθήνα 1986, σ. 502: «γιὰ νὰ μὲ λείσι μπιστικόν, ὅπου κι ἂν ἀγαπήσω»), στὸ Καστελλόριζο (M. K. Κομνηνός, *Τὸ γλωσσικὸ ἰδιώμα τοῦ Καστελλόριζου*, Ἀθήνα 1970, σ. 99: «μπιστεμένος = ἀγαπῶν πιστά»), στὴν Κρήτη (M. I. Καυκαλάς, *Κρητικὰ γραμματικά. Τὰ ἐπιρρήματα τῆς Κρητικῆς διαλέκτου*, Ἀθήνα 1995, σ. 120: «μπιστικά μ' ἀγάπα», «Κρήτη μ' ἀπού 'χεις μπιστικὲς γυναῖκες», «ἡ γι-ἀγάπη μας κρυφὴ μὰ μπιστεμένη», πρβ. ἤδη στὸν *Ἐρωτόκριτο* Α' 21 «μιὰ ἀγάπη μπιστική», Ε' 748 «τὸν πόθο τὸν ἐμπιστικόν», καὶ στὴν *Πανώρια* Ε' 67: «ἀγαποῦσι μπιστικά»), καὶ στὴν Κύπρο (Θ. Παπαδόπουλος, *Δημῶδη Κυπριακὰ ἄσματα ἐξ ἀνεκδότων συλλογῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος*, Λευκωσία 1975, Β.41.1 [σ. 263]: «μιὰν ἀγάπην πιστικὴν», Α. Σακελλαρίου, *Τὰ Κυπριακὰ, ἦτοι γεωγραφία, ἱστορία καὶ γλῶσσα τῆς νήσου Κύπρου*, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1891, 736: «ἀγάπην πιστεμένην»).

2. Βλ. W. Preisigke - E. Kiessling, *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden*, II 308 καὶ Suppl. I 222, G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, λ. πιστικός 3, καὶ Du Cange, *Glossa-*

ἀλλὰ στοὺς νεότερους χρόνους ἡ χρήση τῆς περιορίζεται κυρίως στὴ σφαίρα τοῦ ποιμενικοῦ βίου, καὶ ἡ λέξη καταλήγει νὰ δηλώνει τὸν ὑπηρέτη / παραγιὸ τοῦ τσοπάνου, τὸν μισθωτὸ βοσκό. Αὐτὴ ἡ σημασία³ εἶναι ἀναμφίβολα ἢ πιὸ διαδεδομένη στὰ νεότερα ἰδιώματα καὶ βρίσκεται καταχωρισμένη σὲ πολυάριθμα λεξικά καὶ ἰδιωματικά γλωσσάρια, ποὺ καλύπτουν διάφορες περιοχὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου (Ρούμελη, Ἡπειρο, Θεσσαλία, Μακεδονία, ἀλλὰ καὶ νησιὰ τοῦ Ἰονίου καὶ τοῦ Αἰγαίου). Ἀντίθετα, ἡ σημασία «πιστικός = ἀραβωνιαστικός» δὲν μνημονεύεται σὲ κανένα ἀπὸ τὰ γνωστὰ λεξικά καὶ ἰδιωματικά γλωσσάρια. Καὶ τὸ κυριότερο: ἡ λέξη «πιστικός» δὲν ἀπαντᾷ ἀλλοῦ στοῦ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη⁴. Ἡ διόρθωση «πιστικός», λοιπόν, εἰσάγει στοῦ κείμενο τοῦ Παπαδιαμάντη ἓνα τύπο ἄλλως ἀμάρτυρο στοῦ ἔργο του, καὶ μάλιστα μὲ μιὰ σημασία ποὺ εἶναι ἐν γένει ἐξαιρετικὰ ἀσυνήθιστη καὶ σπάνια στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα: αὐτὸ συνιστᾷ ἰσχυρὸ ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς. Ἀντίθετα, ἡ λέξη «σαστικός», μὲ τὴ σημασία «ἀραβωνιαστικός», εἶναι γνωστὴ τόσο ἀπὸ τὸ σκιαθίτικο ὅσο καὶ ἀπὸ ἄλλα ἰδιώματα⁵ καὶ χρησιμοποιεῖται ἀρκετὲς φορὲς ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη (Τριανταφυλλόπουλος, Ἄπαντα, 3.122.6, 3.423.27, 4.469.12, 4.471.23).

(2) Ἀπὸ παλαιογραφικῆς ἀπόψεως ἡ διόρθωση τοῦ «πιστικός» σὲ «σαστικός» δὲν παρουσιάζει καμία δυσκολία. Στὸν γραφικὸ χαρακτήρα τοῦ Παπαδιαμάντη τὸ σ γράφεται συχνὰ μὲ τέτοιο τρόπο (ἀνοιχτὸ ἀπὸ πάνω καὶ μὲ ἓναν ἐλαφρὸ κυματισμὸ στὴν καμπύλη τοῦ κάτω μέρους) ὥστε νὰ μοιάζει πολὺ μὲ τὸ παπαδιαμαντικὸ π⁶, καὶ τὸ α γράφεται κά-

rium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis I, Lugduni 1688, 1173.

3. Καὶ αὐτὴ ἀνάγεται στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τ. Ε', Ἐν Ἀθήναις 1952, σσ. 321, 326.

4. Γιὰ τὶς δύο περιπτώσεις ὅπου ὁ Βαλέτας εἰσάγει τὸν τύπο «πιστικός» στοῦ διήγημα «Τὰ μαῦρα κούτσουρα» βλ. παρακάτω.

5. Βλ. τὶς παραπομπὲς ποὺ δίνει ὁ Τριανταφυλλόπουλος, *Ἑλληνικά* 50 (2000) 124, σημ. 3, 125, σημ. 4, καὶ ἐπίσης: Α. Ν. Βάλληγδας, *Πάρεργα. Φιλολογικὰ πονημάτια*, τχ. Α', ἐν Ἐρμούπολει 1887, σ. 107 («ἐν Μεγάρους ὁ μνηστήρ»). Α. Γ. Πασπάτης, *Τὸ Χιακὸν γλωσσάριον*, ἤτοι ἡ ἐν Χίῳ λαλουμένη γλῶσσα, ἐν Ἀθήναις 1888, σ. 320· Π. Ἀραβαντινός, *Ἡπειρωτικὸν γλωσσάριον*, Ἀθήνα 1909, σ. 82· Α. Θέρος, *Τὰ τραγούδια τῶν Ἑλλήνων*, τ. Α', Ἀθήνα 1951, σ. 219 ἄρ. 217,5 (Εὔβοια), τ. Β', Ἀθήνα 1952, σ. 67 ἄρ. 487,8 (κλέφτικο)· Χ. Λάζαρης, *Τὰ Λευκαδίτικα*, Ἰωάννινα 1970, σ. 156· Χ. Ι. Παπαχριστοδοῦλου, *Λεξικὸ τῶν Ροδίτικων ἰδιωμάτων*, Ἀθήνα 1986, σ. 594. Πρβ. ἀκόμη τὸ διήγημα τοῦ Σπ. Πασαγιάννη, «Ὁ Πέτρακας», στὸν τόμο: Κ. Χατζόπουλος, *Σπ. Πασαγιάννης καὶ ἄλλοι*, ἐπιμ. Π. Χάρης [Βασικὴ Βιβλιοθήκη, 32], Ἀθήνα 1955, σ. 274), ὅπου ἡ λέξη «σαστικός» ἀπαντᾷ σὲ μοιρολόι ποὺ τραγουδᾷ μιὰ μανιάτισσα χωρική. Τὴ λέξη χρησιμοποιοῦν ἐπίσης ὁ Γ. Ἀθάνας (*Τραγούδια τῶν βουνῶν. Σειρὰ πρώτη*, Ἀθήνα 1953, σ. 196 ἄρ. 177,6) καὶ ἀρκετὲς φορὲς ὁ Καζαντζάκης στὴν *Ὀδύσσεια* (Δ 485, Π 440, Χ 1380, Ψ 43).

6. Πρβ. μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα. Στὸ αὐτόγραφο τοῦ «Τ' ἀερικὸ στοῦ δέντρο» (Τριανταφυλλόπουλος, Ἄπαντα, 5.521-537): σ. 522 στ. 8 ἀπὸ τὸ τέλος τῆς λέξης

ποτε με τέτοιο τρόπο (άνοιχτο στὰ δεξιά και με την «ούρά» έκτεινόμενη πρὸς τὰ κάτω) ὥστε νὰ μοιάζει με τὸ σύμπλεγμα ει⁷. Ἀντιμέτωπος λοιπὸν με τὸ γράψιμο τοῦ Παπαδιαμάντη, ποὺ εἶναι συχνὰ ἐπισεσυρμένο, γεμάτο γρήγορα σχεδιασμένα γράμματα και ταχυγραφημένα συμπλέγματα, ἕνας στοιχειοθέτης ποὺ ἀγνοοῦσε τὴν ιδιωματικὴ λέξη «σαστικός» θὰ μπορούσε εὐκόλα νὰ τὴν διαβάσει ἐσφαλμένα ὡς «πειστικός».

(3) Πράγματι, ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ σφάλμα τὸ βρίσκουμε στὸ διήγημα «Τὰ μαῦρα κούτσουρα». Ἡ πρώτη δημοσίευση τοῦ διηγήματος αὐτοῦ στὸ περ. Ὁ Καλλιτέχνης (Αὔγ.-Σεπτ. 1912) παρέχει σὲ δύο χωρία τὴ γραφὴ «σαστικός»: σ. 187 (ἔκδ. Τριανταφυλλόπουλου, 4.469.12) «ὁ σαστικός της», και σ. 188 (ἔκδ. Τριανταφυλλόπουλου, 4.471.23) «τὸν σαστικό της». Ὅμως ἡ ἔκδοση Φέξη, δύο χρόνια ἀργότερα (Α. Παπαδιαμάντη, *Τὰ μετὰ θάνατον. Ἡ χολεριασμένη*, ἐν Ἀθήναις 1914), παρέχει και στὰ δύο αὐτὰ χωρία τὴ γραφὴ «πειστικός» (σ. 74 «ὁ πειστικός της», σ. 77 «τὸν πειστικόν της»)⁸. Καθὼς ἡ ἔκδοση Φέξη βασιζέται σὲ χειρόγραφο τοῦ Παπα-

«μέσα» (σύγκρινε τὸ σ με τὸ ἀρχικὸ π στὴ λ. «παπαροῦνες», σ. 523 στ. 3 ἀπὸ τὴν κορυφὴ)· σ. 522 στ. 4 ἀπὸ τὸ τέλος στὴ λ. «κισσός»· σ. 529 στ. 9 ἀπὸ τὴν κορυφὴ στὴ λ. «σποδοῦ» (τὸ σ και τὸ π σχεδὸν δὲ διαφέρουν μεταξὺ τους). Στὸ αὐτόγραφο τοῦ «Ὁ ἀντίκτυπος τοῦ νοῦ» (Τριανταφυλλόπουλος, Ἄπαντα, 5.539-559): σ. 544 στ. 8 ἀπὸ τὴν κορυφὴ στὴ λ. «Χριστούγεννα» (σύγκρινε τὸ σ με τὸ π στὴ λ. «Ἀπόκρηες», στ. 12 ἀπὸ τὴν κορυφὴ)· σ. 547 στ. 2 ἀπὸ τὸ τέλος στὴ λ. «χαλάσει»· σ. 556 στ. 7 ἀπὸ τὴν κορυφὴ στὴ λ. «ἐκφρασιν»· σ. 559 στ. 11 ἀπὸ τὴν κορυφὴ στὴ λ. «φονευθεῖσα». Στὸ αὐτόγραφο τοῦ «Ἱατρεῖα τῆς Βαβυλώνας» (Τριανταφυλλόπουλος, Ἄπαντα, 5.561-572): σ. 563 στ. 11 ἀπὸ τὴν κορυφὴ στὴ λ. «θέσως»· σ. 565 στ. 1-3 ἀπὸ τὴν κορυφὴ στίς λ. «ἀσπίδα/ἀσπίς». Στὸ αὐτόγραφο τοῦ [«Ἡ ψυχοκὸρη»] (φωτογραφίες στό: Φ. Α. Δημητρακόπουλος - Γ. Α. Χριστοδούλου, «Φύλλα ἐσχορπισμένα». *Τὰ παπαδιαμαντικά αὐτόγραφα*, Ἀθήνα 1994· οἱ παραπομπές μου σύμφωνα με τὴ σελιδαρίθμηση τοῦ ἴδιου τοῦ αὐτογράφου): σ. 3 στ. 11 ἀπὸ τὸ τέλος στὴ λ. «ἐπαυσαν»· σ. 8 στ. 7 ἀπὸ τὴν κορυφὴ στὴ λ. «ὀπίσω»· σ. 9 στ. 8 ἀπὸ τὸ τέλος στὴ λ. «κρατήσει», στ. 7 ἀπὸ τὸ τέλος στὴ λ. «σπιτιοῦ» (σύγκρινε τὸ σ με τὸ π στὴ λ. «κόπου», στ. 4 ἀπὸ τὸ τέλος). Στὸ αὐτόγραφο τοῦ «Ὁ Ἀλιβάνιστος» (Βαλέτας, Α', 124): στ. 2 ἀπὸ τὸ τέλος στὴ λ. «δάσος»· και πολλὰ ἄλλα.

7. Πρβ. τὰ ἀκόλουθα παραδείγματα. Στὸ αὐτόγραφο τοῦ «Ἦ ἀερικὸ στὸ δέντρο» (Τριανταφυλλόπουλος, Ἄπαντα, 5.521-537): σ. 525 στ. 1 ἀπὸ τὴν κορυφὴ στὴ λ. «μέσα» (σύγκρινε τὸ σ με τὸ ε στὴ λ. «εἶς» ἀμέσως μετὰ), στ. 8 ἀπὸ τὴν κορυφὴ στὴ λ. «μεγαλιτέρω» (σύγκρινε τὸ τελικὸ σ με τὸ ε στὴ λ. «σπεῖραν», στ. 7 ἀπὸ τὴν κορυφὴ), στ. 2 ἀπὸ τὸ τέλος στὴ λ. «ἄρτίως»· σ. 527 στ. 1 ἀπὸ τὸ τέλος στὴ λ. «ἡγάπα»· σ. 532 στ. 6 ἀπὸ τὸ τέλος στὴ λ. «ἄράν». Στὸ αὐτόγραφο τοῦ «Ἱατρεῖα τῆς Βαβυλώνας» (Τριανταφυλλόπουλος, Ἄπαντα, 5.561-572): σ. 566 στ. 2 ἀπὸ τὴν κορυφὴ στὴ λ. «μετά». Στὸ αὐτόγραφο τοῦ [«Ἡ ψυχοκὸρη»] (Φ. Α. Δημητρακόπουλος - Γ. Α. Χριστοδούλου, ὁ.π.): σ. 5 στ. 1 ἀπὸ τὴν κορυφὴ στὴ λ. «τραπεινή» (τὸ σ και τὸ ε λίγο διαφέρουν μεταξὺ τους)· και πολλὰ ἄλλα.

8. «πειστικός/πειστικόν» γράφει ἐπίσης ἡ ἔκδοση Ἐλευθερουδάκη (Α. Παπαδιαμάντη, *Ἡ χολεριασμένη και ἄλλα διηγήματα*, ἐν Ἀθήναις, χ.χ., σσ. 114, 117). Ὁ Βαλέτας, ἀγνώωντας τὸ «σαστικός» τῆς πρώτης δημοσίευσης και προφανῶς βασιζόμενος σὲ κάποια ἀπὸ τίς δύο νεότερες ἐκδόσεις, διορθώνει, κατὰ τὴν συνήθειά του, τὸ «πειστικός/πειστικόν» σὲ «πιστικός/πιστικόν» (Α' 145, 147), ὅπως κάνει και στὸ «Ἄνθος τοῦ γιαιλοῦ».

διαμάντη⁹, μαντεύουμε εύκολα τί ἔχει συμβεῖ: στὰ δύο αὐτὰ χωρία ὁ Παπαδιαμάντης εἶχε γράψει «σαστικὸς/σαστικό(ν)», ὅπως διάβασε σωστά ὁ στοιχειοθέτης τοῦ *Καλλιτέχνη*. Ὅμως ὁ στοιχειοθέτης τοῦ *Φέξη* δὲν ἀποκρυπτογράφησε σωστά τις δύο αὐτὲς λέξεις στὸ παπαδιαμαντικὸ χειρόγραφο, καὶ ἐξέλαβε τὴ συλλαβὴ σα- ὡς πει-. Ἡ ἱστορία τοῦ παπαδιαμαντικοῦ κειμένου μᾶς προσφέρει, λοιπόν, δύο ἀκριβῆ παράλληλα γιὰ τὸ σφάλμα ποὺ ὑποθέτουμε στὸ «Ύανθος τοῦ γιαλοῦ». Στὰ «Μαῦρα κούτσουρα», πίσω ἀπὸ τὰ χωρὶς νόημα «πειστικὸς/πειστικόν» τῆς ἔκδοσης *Φέξη* κρύβονται ἀποδεδειγμένα, ὅπως πιστοποιεῖ ἡ πρώτη δημοσίευση, οἱ λέξεις «σαστικὸς/σαστικό»: δὲν ἀποτελεῖ αὐτὸ ἰσχυρὴ ἔνδειξη ὅτι πίσω ἀπὸ τὸ ἐξίσου ἀκατάλληλο «πειστικός» στὸ «Ύανθος τοῦ γιαλοῦ» πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὴν ἴδια λέξη;

Μιὰ καὶ ἀναφέρομαι στὸ «Ύανθος τοῦ γιαλοῦ» θὰ ἤθελα νὰ προβῶ σὲ κάποιες παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν «ὀριστικὴ ἔκδοση» τοῦ διηγήματος, τὴν ὁποία πραγματοποίησαν οἱ Φ. Α. Δημητρακόπουλος καὶ Β. Λαμπροπούλου, *Νέα Ἑστία* 142 (1997) 1307-1313¹⁰. Οἱ ἐκδότες βασίζονται τὴν ἔκδοσή τους στὸ κείμενο τοῦ διηγήματος ὅπως ἀναδημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ *Μπουκέτο* (ἔτ. 10, ἀρ. 494 [20.8.1933], 1065-1066), τὸ ὁποῖο ἀκολουθοῦν πιστά¹¹, θεωρώντας ὅτι «ἐκφράζει τὴν τελικὴ βούληση τοῦ Παπαδιαμάντη» (δ.π., 1310).

Τὰ δώδεκα¹² παπαδιαμαντικὰ διηγήματα ποὺ ἀναδημοσιεύθηκαν μεταξὺ 1925 καὶ 1938 στὸ *Μπουκέτο* καὶ στὸ πανηγυρικὸ τεῦχος τοῦ *Ἡμερολόγιου τοῦ Μπουκέτου* ἔχουν δικαίως προσελκύσει τελευταῖα τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν¹³. Γιὰ ὀρισμένα διηγήματα («Τὸ “νάμι” τῆς»,

9. Βλ. Τριανταφυλλόπουλος, *ΎΑπαντα*, 4.682-683, καὶ πρβ. ὅσα γράφει ὁ Ι. Ζ(ερβὸς) στὴ «Σημείωσις» ποὺ προτάσσεται στὸν τόμο τοῦ *Φέξη*, σ. 3.

10. Ἀναδημοσιεύεται στὸ βιβλίο τοῦ Φ. Α. Δημητρακόπουλου, «ΎΑνθος τῆς Ἑδέμ». *Παπαδιαμαντικὰ κείμενα καὶ μελέτες*, Ἀθήνα 1999, σσ. 100-112.

11. Δέχονται μόνο τὴ διόρθωση τοῦ «πειστικός» σὲ «σαστικός» καὶ πραγματοποιοῦν κάποιες ὀρθογραφικὲς ἐπεμβάσεις.

12. Ἐνα δέκατο τρίτο διήγημα, «Ὁ ἀντίτυπος τοῦ νοῦ», ἀποτελεῖ εἰδικὴ περίπτωση, βλ. παρακάτω.

13. Βλ. Φ. Α. Δημητρακόπουλος - Γ. Α. Χριστοδοῦλου, «Κωνστ. Φαλταῖτς καὶ Ἀλέξ. Παπαδιαμάντης. Ἀνέκδοτα καὶ ἀθησαύριστα κείμενα», *Παρουσία* 8 (1992) 219-244, τῶν ἴδιων, «Φύλλα ἐσκορπισμένα...», δ.π., σσ. 188-191, Φ. Α. Δημητρακόπουλος, «ΎΑνθος τῆς Ἑδέμ...», δ.π., σσ. 113-130. Ἐξαιρετικὰ χρήσιμη εἶναι ἡ ἀδημοσίευτη διπλωματικὴ ἐργασία τοῦ Ν. Α. Ε. Καλοσπύρου, *Μικρὴ συμβολὴ στὶς παπαδιαμαντικὲς σπουδές, ἤτοι παπαδιαμαντικὰ κειμενοκριτικὰ, Τμῆμα Μεθοδολογίας, Ἱστορίας καὶ Θεωρίας τῆς Ἐπιστήμης τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1999, σσ. 9-51, ὁ ὁποῖος, μεταξὺ ἄλλων, πραγματοποιεῖ πλήρη ἀντιβολὴ τοῦ κειμένου τοῦ *Μπουκέτου* μὲ τις ἐκδόσεις Τριανταφυλλόπουλου καὶ Βαλέτα. Ἡ ὀφειλὴ μου στὴν ἐργασία αὐτὴ εἶναι μεγάλη, καθὼς ὅσα γράφω στὴ συνέχεια γιὰ τὸ κείμενο τοῦ *Μπουκέτου* βασίζονται στὶς ἀντιβολές τοῦ Καλοσπύρου.

«Η κάλτσα τῆς Νώενας») οἱ ἀναδημοσιεύσεις τοῦ Μπουκέτου παρέχουν νέο, πρόσθετο κείμενο, πού δὲν περιέχεται στὴν πρώτη δημοσίευση. Σὲ ἄλλα διηγήματα («Ἡ χήρα παπαδιά», «Τρικολόρο») μιὰ ὀλόκληρη παράγραφος ἐμφανίζεται αἰσθητὰ διαφορετικὴ στὸ Μπουκέτο ἀπὸ ὅτι στὴν πρώτη δημοσίευση. Ἔτσι, ὀρισμένοι μελετητὲς ἔχουν ὑποστηρίξει ὅτι οἱ ἀναδημοσιεύσεις τοῦ Μπουκέτου πρέπει νὰ βασίζονται σὲ χειρόγραφα τοῦ Παπαδιαμάντη, τὰ ὁποῖα ἀντιπροσωπεύουν διαφορετικὴ, ἴσως νεότερη ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν συγγραφέα¹⁴. Γιὰ νὰ διευκρινισθεῖ τὸ ζήτημα αὐτὸ χρειάζεται περαιτέρω ἔρευνα, καὶ ὁ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος ἔχει ὑποσχεθεῖ μιὰ σειρά σχετικῶν μελετημάτων (*Ἑλληνικά* 50 [2000] 130). Ἐὰν οἱ ἀναδημοσιεύσεις τοῦ Μπουκέτου βασίζονται ὄντως σὲ αὐτόγραφα τοῦ Παπαδιαμάντη ἢ σὲ ἀποκόμματα τῶν πρώτων δημοσιεύσεων διορθωμένα ἀπὸ τὸν ἴδιο, τότε ἀποτελοῦν μιὰ πρόσθετη πηγὴ γιὰ τὸ κείμενο τῶν δώδεκα ἀναδημοσιευμένων διηγημάτων. Στὴν περίπτωση αὐτὴ μιὰ ἐνδεχόμενη νέα «κριτικὴ ἔκδοσή» τους, ὅπως τὴν προαναγγέλλει ὁ Καλοσπύρος (*Μικρὴ συμβολὴ στὶς παπαδιαμαντικὲς σπουδές*, ὁ.π. [σημ. 13] σσ. 7-8, 13-15, 19, 51), θὰ πρέπει νὰ ἀξιοποιήσει, στὸ κείμενο ἢ στὸ ὑπόμνημά της, τὴν παράδοση τοῦ Μπουκέτου. Πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ζήτημα τῶν προσθηκῶν καὶ τῶν διασκευασμένων παραγράφων, τὸ κείμενο τοῦ Μπουκέτου παρέχει κάποιες φορὲς καλύτερες γραφὲς ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς πρώτης δημοσίευσης.

Σημαίνει ὅμως αὐτὸ ὅτι δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ ἀκολουθήσουμε λίγο πολὺ πιστὰ τὸ κείμενο τοῦ Μπουκέτου καὶ θὰ ἔχουμε μπροστὰ μας τὸν καρπὸ τῆς «τελικῆς βούλησης» τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅπως φαίνεται νὰ πιστεύουν οἱ Δημητρακόπουλος - Λαμπροπούλου; Μποροῦμε νὰ βασίσουμε τὴν ἔκδοση ἐνὸς διηγήματος ἀπολύτως καὶ ἀποκλειστικὰ στὸ κείμενο τοῦ Μπουκέτου, βαφτίζοντάς τὴν μάλιστα «ὀριστικὴ ἔκδοση»; Μποροῦμε νὰ προκρίνουμε μὲ ἀσφάλεια ὅλες τὶς γραφὲς τοῦ Μπουκέτου ἔναντι ἐκείνων τῆς πρώτης δημοσίευσης, θεωρώντας ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Μπουκέτου πρέπει νὰ ὑπερέχει κατὰ πάντα; Μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι ὅλες οἱ περιπτώσεις ὅπου τὸ Μπουκέτο διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν πρώτη δημοσίευση ὀφείλονται σὲ διορθωτικὲς ἐπεμβάσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Παπαδιαμάντη;

Ἔχω πολλὰ ἐπιφυλάξεις γι' αὐτό, καὶ θὰ ἤθελα νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴ σὲ ἓνα σημεῖο, τὸ ὁποῖο θίγει ἐν συντομίᾳ καὶ ὁ Τριανταφυλλόπουλος στὸ προαναφερθὲν ἄρθρο του καὶ στὸ ὁποῖο νομίζω πὼς ἀξίζει νὰ ἀποδοθεῖ μεγαλύτερη βαρῦτητα.

14. Βλ. Φ. Α. Δημητρακόπουλος - Γ. Α. Χριστοδούλου, «Φύλλα ἐσκορπισμένα...», ὁ.π., σσ. 189-191, Φ. Α. Δημητρακόπουλος, «Ἄνθος τῆς Ἐδέμ...», ὁ.π., σσ. 113-116, 120-123.

Στὸ «ἼΑθος τοῦ γιαλοῦ» (Τριανταφυλλόπουλος, ἸΑπαντα, 4.151.11), ἡ πρώτη δημοσίευση γράφει «ἐπιπολῆς εἰς τὸ κῦμα», ἐνῶ τὸ Μπουκέτο ἀντικαθιστᾶ τὸ λόγιο «ἐπιπολῆς» μὲ τὸ ἀπλὸ «ἐπάνω». Οἱ Δημητρακόπουλος - Λαμπροπούλου, ἀκολουθώντας πιστὰ τὸ Μπουκέτο, προκρίνουν στὴν ἐκδοσὴ τους τὴ γραφὴ «ἐπάνω εἰς τὸ κῦμα» καὶ σχολιάζουν (δ.π., 1309): «Τὸ ἐπάνω ἀντὶ ἐπιπολῆς [...] πρέπει νὰ εἶναι γλωσσικὴ ἀπλούστευση διὰ χειρὸς Παπαδιαμάντη πιθανότατα, καθότι ἡ λέξη ἐπιπολῆς εἶναι ἄγνωστη ἀκόμη καὶ σὲ φιλόλογους». Γιατὶ ὅμως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ γλωσσικὴ αὐτὴ ἀπλούστευση ὀφείλεται στὸν ἴδιο τὸν Παπαδιαμάντη; ἸΑκριβῶς τὸ γεγονός ὅτι ἡ γραφὴ τοῦ Μπουκέτου «ἐπάνω» συνιστᾶ προφανῆ γλωσσικὴ ἀπλοποίηση, ἡ ὁποία ἀπομακρύνει τὸν δυσνόητο λόγιο τύπο τῆς πρώτης δημοσίευσης καὶ καθιστᾶ τὸ κείμενο πιὸ εὐληπτο γιὰ ἓναν λιγότερο μορφωμένο ἀναγνώστη, θὰ ἔπρεπε μάλλον νὰ τὴν καταστήσει ὑποπτη στὰ μάτια τοῦ κριτικοῦ. Τὸ ἀρχαῖζον καὶ σπάνιο «ἐπιπολῆς» τῆς πρώτης δημοσίευσης ὑπερέχει ὡς «δυσκολότερη γραφὴ» (*lectio difficilior*), ἐνῶ τὸ «ἐπάνω» τοῦ Μπουκέτου, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, «ἐκλαϊκεύει» τὸ κείμενο. Μιὰ τέτοια μεταβολὴ μᾶς κάνει νὰ ὑποπτευθοῦμε ὅχι τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα ἀλλὰ μάλλον τὴν ἐπέμβαση τοῦ ἐκδότη/ἐπιμελητῆ τοῦ περιοδικοῦ, ὁ ὁποῖος ἐξομαλύνει δύσκολα σημεῖα τοῦ κειμένου, ὥστε νὰ τὸ καταστήσει πιὸ εὐανάγνωστο γιὰ τὸ κοινὸ του (ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι τὸ Μπουκέτο ἀνήκε στὰ «λαϊκὰ» περιοδικά).

Πράγματι, ἡ περίπτωση τῶν «ἐπιπολῆς - ἐπάνω» στὸ «ἼΑθος τοῦ γιαλοῦ» δὲν εἶναι μεμονωμένη: στὰ δώδεκα παπαδιαμαντικὰ διηγήματα ποῦ ἀναδημοσιεύονται στὸ Μπουκέτο παρατηροῦμε δεκάδες φορὲς τὸ ἴδιο φαινόμενο γλωσσικῆς ἀπλούστευσης, ἐξομάλυνσης ἢ «ἐκλαϊκευσης» τοῦ κειμένου (βλ. παρακάτω). Πιὸ σημαντικό ὅμως εἶναι ὅτι τὴν ἴδια ἀκριβῶς τάση ἀπλοποίησης τὴν παρατηροῦμε καὶ στὴν περίπτωσι ἑνὸς διηγήματος τοῦ ὁποῖου σώζεται τὸ αὐτόγραφο: πρόκειται γιὰ τὸ διήγημα «Ὁ ἀντίκτυπος τοῦ νοῦ» (γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου του βλ. Τριανταφυλλόπουλος, ἸΑπαντα, 4.666-668, καὶ Καλοσπύρος, δ.π., σσ. 30-33). Τὸ δεύτερο τμῆμα τοῦ διηγήματος αὐτοῦ (στὴν ἐκδ. Τριανταφυλλόπουλου, 4.372.9 - «ἀλλ' εἶχεν ὅμως κάμη» - κ.έ.) δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Ἡμερολόγιον τοῦ Μπουκέτου (τὸ πρωτοχρονιάτικο πανηγυρικὸ τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ) τοῦ 1929· γιὰ τὸ τμῆμα αὐτὸ ἡ δημοσίευση τοῦ Ἡμερολογίου τοῦ Μπουκέτου βασίζεται στὸ αὐτόγραφο τοῦ διηγήματος ποῦ σώζεται σήμερα στὸ ἀρχεῖο Φαλτάιτς (βλ. Τριανταφυλλόπουλος, ἸΑπαντα, 4.668, Καλοσπύρος, δ.π., σ. 33). Στὴν περίπτωση αὐτῆ, λοιπόν, μπορούμε νὰ συγκρίνομε ἀπευθείας αὐτὸ ποῦ τυπώνει τὸ Μπουκέτο μὲ αὐτὸ ποῦ ὄντως ἔγραψε ὁ Παπαδιαμάντης - αὐτὸ ποῦ ξέρουμε σίγουρα ὅτι

ἔγραψε ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ποὺ εἶχε χωρὶς ἄλλο μπροστά του ὁ ἐκδότης ἢ ὁ τυπογράφος τοῦ Μπουκέτου. Μὲ τὴν ἀντιβολὴ διαπιστώνουμε ὅτι τὸ Μπουκέτο ἀπλοποιεῖ τὸ κείμενο τοῦ Παπαδιαμάντη σὲ δεκατέσσερα σημεῖα, ἀντικαθιστώντας τὸν λογίτερο τύπο τοῦ Παπαδιαμάντη μὲ δημώδη, ἢ τὸν ιδιωματικὸν τύπο τοῦ Παπαδιαμάντη μὲ τύπο τῆς κοινῆς. Συχνὰ ἡ μεταβολὴ εἶναι ὁμολογουμένως μικρὴ, πρβ. τὰ χωρία: 4.372.12 γηράματα Α(ὐτόγραφο): γεράματα Μπ(ουκέτο), 374.17 ἔστελλον Α: ἔστελλαν Μπ, 374.21 πώλημα Α: πούλημα Μπ, 375.20 κάπηλος Α: κάπηλας Μπ, 378.6 ἠλήθευε Α: ἀλήθευε Μπ, 378.7 παιδιά Α: παιδιὰ Μπ. Τέτοιες ἐλαφρὲς μεταβολὲς δὲν φαίνεται νὰ ὀφείλονται στὴ βούληση κάποιου ἐκδότη/ἐπιμελητῆ ποὺ θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ ἐξομαλύνει δύσκολα σημεῖα τοῦ κειμένου: πρέπει μᾶλλον νὰ τις ἀποδώσουμε στὸν στοιχειοθέτη ἢ τυπογράφο, ὁ ὁποῖος, καθὼς στοιχειοθετεῖ τὸ κείμενο, ἀσυναίσθητα ἀντικαθιστᾷ τὸν λογίτερο μὲ τὸν δημωδέστερο τύπο, ποὺ τοῦ εἶναι περισσότερο οἰκεῖος. Ἄλλες μεταβολὲς ὅμως εἶναι πιὸ χτυπητὲς καὶ χαρακτηριστικὲς: στὸ 373.16-17 τὸ ἀρχαῖζον (πρβ. τὴ διπλὴ αὔξηση) «ἐξεώθει» τοῦ αὐτογράφου ἀντικαθίσταται στὸ Μπουκέτο ἀπὸ τὸ ἀπλούστερο «ἐξεδίωκε», ἐνῶ τὸ ἀρχαῖο παράθεμα «μονονουχὶ δικράνοις» (ἀπὸ τὸν Λουκιανό) παραλείπεται. Στὰ χωρία 375.28, 375.30 καὶ 376.6 τὰ ιδιωματικὰ «τσού», «τση» καὶ «'στού» τοῦ Ἰταλοκερκυραίου ἀντικαθίστανται στὸ Μπουκέτο ἀπὸ τοὺς κοινούς τύπους «τούς», «τίς» καὶ «στούς». Στὸ 380.1-2, μεταξὺ ἄλλων ἀλλαγῶν, τὸ ἀρχαῖζον «καθ' ἑαυτὸν εἶπε» τοῦ αὐτογράφου μετατρέπεται στὸ Μπουκέτο σὲ «εἶπεν ὡς νὰ ὠμίλει μόνος του»· πρβ. ἀκόμη 374.26 κουτσοπίνοντες Α: κουτσοπίνοντας Μπ, 378.4 παρ' Ἑβραίοις Α: παρ' Ἑβραίου Μπ. Ἀλλαγὲς αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ὀφείλονται σὲ ἓνα ἐκδότη/ἐπιμελητῆ, ὁ ὁποῖος συνειδητὰ ἐπεμβαίνει στὸ κείμενο γιὰ νὰ ἀπλουστεύσει δύσκολα χωρία ἢ νὰ ἀπομακρύνει ἀσυνήθιστους τύπους, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ξενίσουν τοὺς ἀναγνώστες τοῦ λαϊκοῦ περιοδικοῦ.

Γιὰ τὰ λοιπὰ δώδεκα παπαδιαμαντικὰ διηγήματα ποὺ ἀναδημοσιεύθηκαν στὸ Μπουκέτο δὲν ἔχουμε αὐτόγραφα· μπορούμε ὅμως νὰ ἀντιβάλλουμε τὶς ἀναδημοσιεύσεις τοῦ Μπουκέτου πρὸς τὶς πρῶτες δημοσιεύσεις. Ἀπὸ τὴν ἀντιβολὴ διαπιστώνουμε καὶ πάλι ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Μπουκέτου χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰν ἀρκετὰ ἐμφανῆ τάση γλωσσικῆς ἀπλούστευσης ἐναντι τῆς πρώτης δημοσίευσης. Σὲ ἓνα πλῆθος περιπτώσεων ἡ πρώτη δημοσίευση παρέχει μιὰ προφανῶς «δυσκολότερη γραφή», ἓνα σπανιότερο τύπο, τὴν ὁποία τὸ Μπουκέτο ἀντικαθιστᾷ μὲ μιὰ «ἀπλούστερη γραφή», ἓνα τύπο πιὸ συνηθισμένο: λόγοι ἢ ἀρχαῖζοντες τύποι τῆς πρώτης δημοσίευσης ἀντικαθίστανται ἀπὸ δημῶδεις, ιδιωματικὲς λέξεις ἀπὸ λέξεις τῆς κοινῆς. Κάποτε μάλιστα τὸ Μπουκέτο παραλείπει ἀρχαῖ-

ζουσες λέξεις ἢ φράσεις τῆς πρώτης δημοσίευσης (πρβ. τὴν παράλειψη τοῦ «μονονοῦχι δικράνοις» στὸν Ἄντικτυπο τοῦ νοῦ): ἔτσι παραλείπονται οἱ φράσεις «εἰς τὸν θριγρόν» («Οἱ κουκλοπαντρεῖς», 3.568.8) καὶ «κύψας εἰς τὸ οὔς» («Ἦχ! Βασανάκια», 3.13.10-11). Συνολικά, μὲ βάση τὶς ἀντιβολές τοῦ Καλοσπύρου, μέτρησα στὰ δώδεκα διηγήματα τοῦ Μπουκέτου τουλάχιστον πενήντα περιπτώσεις γλωσσικῆς ἀπλοποίησης τοῦ κειμένου ἔναντι τῶν πρώτων δημοσιεύσεων.

Ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὸν «Ἄντικτυπο τοῦ νοῦ», πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς μεταβολές εἶναι ἐλαφρές, μικρὲς μορφολογικὲς ἀπλοποιήσεις, τὶς ὁποῖες θὰ μπορούσε νὰ ἐπιφέρει ἕνας στοιχειοθέτης, ἀντικαθιστώντας σχεδὸν «αὐτοματικά» τὸν τύπο τοῦ χειρογράφου μὲ ἕναν τύπο οἰκειότερο ἢ συνηθέστερο στὴν ὁμιλουμένη. Τέτοιου εἴδους ἀπλοποιήσεις εἶναι π.χ. οἱ ἀκόλουθες (οἱ παραπομπὲς κατὰ τὴν ἔκδοση Τριανταφυλλόπουλου)¹⁵: («Πάσχα ρωμείκο») 2.182.10 καταβαίνη α' δημοσίευση [στὸ ἐξῆς α]: κατεβαίνη Μπ(ουκέτο), 182.11 κάμνη α : κάνη Μπ, 182.13 μεσοσαράκοστον α : μισοσαράκοστον Μπ, («Τὸ "νάμι" τῆς») 4.119.8 ὀψώνιζε α : ἐψώνιζε Μπ, 121.1 εἰκοσαέτης α : εἰκοσαετῆς Μπ, («Ἡ χήρα παπαδιά») 2.86.33 Παρελίπομεν α : Παρελείψαμεν Μπ, («Ἐρμη στὰ ξένα») 4.78.1 Θέ μου α (ιδιωματικότερος τύπος, σὲ τραγούδι) : Θεέ μου Μπ, 84.1-2 νεκροκραβάτου Α : νεκροκρεββάτου Μπ, («Τρελὴ βραδιά») 3.319.23 κρεμαμένην α : κρεμασμένην Μπ, («Ἡ θητεία τῆς πενθερᾶς») 3.408.4. παιδία α : παιδιὰ Μπ (ὁμοίως 410.34), 409.15 διὰ α : γιὰ Μπ, 415.18 γλήγορα α (ιδιωματικότερος τύπος, στὸν διάλογο) : γρήγορα Μπ, («Ἦχ! Βασανάκια») 3.16.1 καταβῆ α : κατεβεῖ Μπ, 16.15 βαδίσωσι α : βαδίσουν Μπ, κ.ἄ.¹⁶

Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ὅμως διαπιστώνουμε πιὸ ἐντυπωσιακὲς μεταβολές, οἱ ὁποῖες πιθανὸν μαρτυροῦν τὴ συνειδητὴ ἐπέμβαση ἐνὸς ἐκδό-

15. Στὰ παραδείγματα ποὺ ἀπαριθμῶ στὴ συνέχεια στηρίζομαι στὴν ἔκδοση Τριανταφυλλόπουλου γιὰ τὴ γραφὴ τῆς πρώτης δημοσίευσης καὶ στὶς ἀντιβολές τοῦ Καλοσπύρου (ὁ.π., σσ. 16-51) γιὰ τὴ γραφὴ τοῦ Μπουκέτου.

16. Ἄλλες μεταβολές αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι: («Πάσχα ρωμείκο») 2.181.15 καραβίναν α: καραμπίναν Μπ, («Οἱ κουκλοπαντρεῖς») 3.568.28 ἐκουβαλήθη α : ἐκουβαλήθηκε Μπ, 571.5 τ' ἀνθρώπου α (ιδιωματικότερος τύπος, στὸν λόγο τῆς Πολυτίμης) : τοῦ ἀνθρώπου Μπ, («Τρελὴ βραδιά») 3.319.9 κάμουε α : κάνουμε Μπ (ὁμοίως καὶ στὸ «Ἡ Μακρακιστίνα» 4.160.15), («Ἡ κάλτσα τῆς Νώενας») 4.193.1 ἐσώθησαν α : ἐσώθηκαν Μπ, («Ἡ Μακρακιστίνα») 4.157.12 ἐπωλοῦσε α : πωλοῦσε Μπ, 157.18 ἐπρόφερε α : πρόφερε Μπ, 159.9 ἴδια α : ἴδια Μπ, ἐνοικίαζε α : ἐνοίκιαζε Μπ, («Ἦχ! Βασανάκια») 3.11.23 λαμπρόπτερος α : λαμπρόπτερος Μπ, 13.2 δεκαεξαέτης α : δεκαεξαετῆς Μπ, 14.10 ἐσπλαγγνίσθησαν α : ἐσπλαχνίσθησαν Μπ, 14.21 μελαχροινὰ α : μελαχροινὰ Μπ, 15.15 τέσσαρα α : τέσσαρα Μπ. Πρβ. ἀκόμη («Τὸ "νάμι" τῆς») 4.120.31 σιδηρώτρας α (προφανῶς τυπογραφικὸ σφάλμα, τὸ ὁποῖο ὀρθῶς διορθώνει ὁ Τριανταφυλλόπουλος σὲ «σιδηρώτριας») : σιδηρώτριας Μπ.

τη/ἐπιμελητῆ με τὴν πρόθεση νὰ ἀπαλείψει στοιχεῖα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ξενίσουν κάποιους ἀναγνώστες, ἢ νὰ τοὺς προξενήσουν ἀπορίες. Ἐδῶ ἀνήκουν ἴσως κάποιες μορφολογικὲς ἀπλοποιήσεις, ἰδίως σὲ τύπους ὑπερβολικὰ ἀρχαῖζοντες καὶ ἀνοίκειους, πρβ. («Ὡχ! Βασανάκια») 3.11.19 κλώνας α : κλώνους Μπ, («Ἡ θητεία τῆς πενθεράς») 3.410.1 τὴν ὄνον α : τὸν ὄνον Μπ. Πολὺ πιὸ συχνὰ ὅμως αὐτὴ ἡ κατηγορία μεταβολῶν ἀφορᾷ λεξιλογικὰ στοιχεῖα, σπάνιες, ἀπαρχαιωμένες ἢ ἰδιωματικὲς λέξεις, ποὺ ἀντικαθίστανται στὸ Μπουκέτο ἀπὸ ἄλλες συνηθέστερες, με παραπλήσια σημασία. Ἔτσι στὴ «Χήρα παπαδιά», 2.83.8 καὶ 84.29 τὰ ἀρχαιοπινῆ «κωμάζειν» καὶ «νὰ κωμάζωσιν» τῆς ἀ' δημοσίευσης ἀντικαθίστανται στὸ Μπουκέτο ἀπὸ τὰ πιὸ εὐνόητα «διασκεδάζειν» καὶ «νὰ τραγουδοῦν» ἀντίστοιχα. Παρομοίως στὶς «Κουκλοπαντρεῖες» τὸ Μπουκέτο ἀντικαθιστᾷ συστηματικὰ τὴ σπάνια (μεσαιωνικὴ καὶ ἰδιωματικὴ) λέξη «καῦκος» (= ἀγαπητικός, ἐραστής)¹⁷ με λέξεις γνωστότερες καὶ σαφέστερες: 3.568.24 ὁ καῦκός της α : ὁ λεγόμενός της Μπ (λίγο πρωτύτερα ὁ συγγραφέας εἶχε τρόπον τινὰ «ἐρμηνεύσει» τὴ λέξη «καῦκος» ἀκριβῶς ὡς «λεγόμενος»: 568.19 «τὸν λεγόμενον, τὸ “καῦκόν” της»), 573.27 ὁ καῦκός της α : ὁ ἀποτέτοιος της Μπ (ὁμοίως 573.28· στὸ 568. 19 ἡ φράση «τὸ “καῦκόν” της» παραλείπεται στὸ Μπουκέτο). Ἐδῶ ὑπάγεται καὶ ἡ περιπτώση τῶν «ἐπιπολῆς α: ἐπάνω Μπ» στὸ «Ἄνθος τοῦ γιалоῦ». Ἄλλες τέτοιες περιπτώσεις εἶναι: («Ἡ χήρα παπαδιά») 2.85.2 προεἶλετο α : ὀνειροπολοῦσε Μπ, («Τρελὴ βραδιά») 3.320.7 μεσακὸ α : μεσιανὸ Μπ, καὶ πρβ. («Ἐρμη στὰ ξένα») 4.81.17-18 ἐπροθυμοῦντο α : ἐπροθυμοποιοῦντο Μπ. Τέλος, ἐδῶ ἀνήκουν καὶ ὀρισμένες περιπτώσεις ὅπου τὸ Μπουκέτο ἀπλοποιεῖ τὴ λογιότερη σύνταξη τῆς πρώτης δημοσίευσης, ὅπως («Πάσχα ρωμεῖκο») 2.182.13 μοῖ ἐπρότεινεν α : μοῦ ἐπρότεινεν Μπ· πρβ. τὴν ἀντικατάσταση τοῦ λογίου κλινομένου τύπου τῆς ἐνεργητικῆς μετοχῆς ἀπὸ τὸν δημῶδη ἄκλιτο («Τὸ “νάμι” της») 4.120.4 [τὰ μικρά] πηδῶντα α : πηδῶντας Μπ («Οἱ κουκλοπαντρεῖες») 3.571.25 τραβοῦσε α (τυπογραφικὸ σφάλμα ποὺ ὀρθῶς ὁ Τριανταφυλλόπουλος διορθώνει σὲ «τραβοῦσα», πρβ. τὶς μετοχὲς ποὺ ἀκολουθοῦν): τραβῶντας Μπ.

Βεβαίως γιὰ τὰ δώδεκα αὐτὰ διηγήματα δὲν ἔχουμε στὴ διάθεσή μας τὰ χειρόγραφα στὰ ὁποῖα βασίστηκαν οἱ ἀναδημοσιεύσεις τοῦ Μπουκέτου. Ἔτσι δὲν μπορούμε νὰ ἀποδείξουμε με βεβαιότητα, ὅπως μπορούμε γιὰ τὸν «Ἀντίτυπο τοῦ νοῦ», ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ γλωσσικὲς ἀπλουστεύσεις ὀφείλονται στὸν ἐκδότῃ ἢ τὸν στοιχειοθέτῃ τοῦ Μπουκέτου, ὁ ὁποῖος

17. Βλ. γιὰ τὴ λέξη αὐτὴ Ε. Κριαράς, *Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημῶδους γραμματείας*, λ. καῦκα, καῦκος, καὶ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *Μινύρισμα πτηνοῦ χειμαζομένου. Φιλολογικὰ στὸν Παπαδιαμάντη*, Ἀθήνα 1986, σσ. 66-67.

άπλοποιεί τις «δυσκολότερες γραφές» του Παπαδιαμάντη. Έτσι, ο Καλοσπύρος φαίνεται διατεθειμένος (όπως και οί Δημητρακόπουλος - Λαμπροπούλου) να αποδώσει τις άπλουστεύσεις στον ίδιο τον Παπαδιαμάντη, ο οποίος διορθώνει και άπλοποιεί μόνος του το κείμενό του για να τὸ φέρει πιὼ κοντὰ στο «λαϊκότερο γλωσσικὸ αἰσθητήριο» καὶ στὴν «καθομιλουμένη τῆς γειτονιάς» (Καλοσπύρος, ὁ.π., σσ. 12-13, 26). Ὁ Καλοσπύρος μάλιστα ὑποψιάζεται ὅτι οἱ άπλουστεύσεις αὐτὲς μπορεῖ νὰ συνιστοῦν «λογοτεχνικὴ ὑποχώρηση» τοῦ Παπαδιαμάντη «στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ συνεχῶς διευρυνόμενου ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ τοῦ λαϊκοῦ περιοδικοῦ» (ὁ.π., σ. 12). Ὅμως ὁ Παπαδιαμάντης δὲν γνώριζε ὅτι τὰ διηγήματά του αὐτὰ θὰ δημοσιεύονταν στοῦ λαϊκοῦ περιοδικοῦ Μπουκέτο. Οἱ ἀναδημοσιεύσεις τοῦ Μπουκέτου ἔγιναν πολλὰ χρόνια μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Παπαδιαμάντη (μεταξὺ 1925 καὶ 1938). Ἐὰν βασίστηκαν σὲ αὐτόγραφά του, αὐτὰ πιθανῶς προῆλθαν, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ «Ἀντικτύπου τοῦ νοῦ», ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Φαλτάιτς, ὁ ὁποῖος ἔλαβε χειρόγραφο τοῦ Παπαδιαμάντη στὴ Σκιάθου ἀπὸ τὶς ἀδελφές τοῦ συγγραφέα μετὰ τὸν θάνατό του¹⁸. Σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ὁ Παπαδιαμάντης ἐνδέχεται νὰ εἶχε ἐπεξεργασθεῖ ἐκ νέου τὸ κείμενο τῆς πρώτης δημοσίευσης, ἐπιφέροντας διορθώσεις ἢ προσθήκες. Σὲ καμία περίπτωση ὁμοῦ δὲν θὰ μπορούσε νὰ μαντέψει, ὅταν τὰ ἐτοίμαζε, ὅτι τὰ χειρόγραφα αὐτὰ θὰ κατέληγαν πολλὰ χρόνια ἀργότερα νὰ δημοσιευτοῦν στοῦ λαϊκοῦ Μπουκέτο, καὶ συνεπῶς δὲν εἶχε λόγο νὰ λάβει ὑπόψη ἢ νὰ κάνει παραχωρήσεις στὶς ἀπαιτήσεις ἐνὸς λαϊκότερου ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ¹⁹.

Σὲ κάθε περίπτωση, τὸ ὅτι ὁ ἐκδότης ἢ ὁ στοιχειοθέτης τοῦ Μπουκέτου εἶχαν τὴν τάση νὰ άπλοποιοῦν τὸ παπαδιαμαντικὸ κείμενο, ἀντικαθιστώντας δυσκολότερες γραφές με ἀπλούστερες, εἶναι βέβαιο καὶ ἀποδεδειγμένο: τὸ ἀποδεικνύει ὁ «Ἀντίκτυπος τοῦ νοῦ», ὅπου ἡ δημοσίευση τοῦ Μπουκέτου άπλοποιεῖ σὲ δεκατέσσερα σημεῖα τὸ σωζόμενο αὐτόγραφο. Αὐτὸ πὸ ἀποδεδειγμένα συνέβη τόσες φορὲς στὴν περίπτωση

18. Βλ. Φ. Α. Δημητρακόπουλος - Γ. Α. Χριστοδούλου, «Κωνσ. Φαλτάιτς...», ὁ.π., 219-222, καὶ «Φύλλα ἐσκορπισμένα...», ὁ.π., σ. 189, Φ. Α. Δημητρακόπουλος, «Ἄνθος τῆς Ἐδέμ...», ὁ.π., σσ. 113-116, 120-121, Καλοσπύρος, ὁ.π., σ. 12.

19. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ἐξάλλου, ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ Καλοσπύρος δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ξεκαθαρίσει ἀπολύτως τὴ θέση του ὡς πρὸς τὴν προέλευση τῶν γλωσσικῶν άπλουστεύσεων στοῦ κείμενο τοῦ Μπουκέτου. Ἀπὸ τὴ μιά δηλώνει (ὁ.π., 12-13) ὅτι «με τὰ σημερινὰ δεδομένα δὲν μπορούμε νὰ “ἐνοχοποιήσουμε” ἕναν πιθανὸ ἐκδότη-διασκευαστὴ με ἐκλαϊκευτικὲς ἀπαιτήσεις» (γιατὶ ὁμοῦ ὄχι;), ἀλλοῦ ὁμοῦ εἶναι πρόθυμος νὰ ἀποδώσει κάποιες άπλουστεύσεις στοῦ τυπογράφου τοῦ Μπουκέτου (ὁ.π., σ. 25 «τὸ “τραβοῦσα” [...] δύσκολα θὰ ἀντικαθιστοῦσε ὁ Παπαδιαμάντης με τὸ λαϊκότερο “τραβῶντας”, μάλλον ἀπόπειρα “ἐκδημοτικισμοῦ” ἀπὸ τὸν τυπογράφου τοῦ Μπουκέτου», σ. 44 «πολλὲς φορὲς ὁ φιλόδοξος τυπογράφος ἔπαιξε τὸν ρόλο καὶ τοῦ διασκευαστῆ, ἰδίως ὅταν χειριζόταν αὐτόγραφα θανόντος»).

αὐτοῦ τοῦ διηγήματος θὰ ἦταν ἀπίθανο νὰ μὴν ἔχει συμβεῖ καὶ στὰ ὑπόλοιπα παπαδιαμαντικά διηγήματα τοῦ Μπουκέτου. Ἐπιπλέον, στὰ δώδεκα ἀναδημοσιευμένα διηγήματα οἱ γλωσσικὲς ἀπλουστεύσεις ποὺ παρουσιάζει τὸ Μπουκέτο ἔναντι τῶν πρώτων δημοσιεύσεων δὲν περιορίζονται σὲ μία ἢ δύο μεμονωμένες περιπτώσεις: ὅπως εἶδαμε, ὑπάρχει πλῆθος σχετικῶν περιπτώσεων, ἐγκατεσπαρμένων σὲ ὅλα τὰ ἀναδημοσιευμένα διηγήματα. Αὐτὸ ὑποδηλώνει ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ γενικότερη τάση ποὺ χαρακτηρίζει τὸ περιοδικό, μιὰ τάση γιὰ γλωσσικὴ ἀπλούστευση, ἀπάλειψη ἀνοίκειων τύπων καὶ ἐξομάλυνση δύσκολων χωρίων: τάση, ἐξάλλου, εὐεξήγητη, ἐὰν ἀναλογισθοῦμε τὸν «λαϊκό» χαρακτήρα τοῦ Μπουκέτου καὶ τὴν πιθανὴ σύνθεση τοῦ ἀναγνωστικοῦ του κοινού.

Ἐκτὸς τῶν παραπάνω γίνεται φανερό ὅτι δὲν εἶναι ἀσφαλὲς νὰ ἀκολουθοῦμε πάντοτε πιστὰ τὸ κείμενο τοῦ Μπουκέτου, προκρίνοντάς το σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἔναντι τοῦ κειμένου τῆς πρώτης δημοσίευσης. Κάθε ἀποκλίνουσα γραφὴ τοῦ Μπουκέτου πρέπει νὰ ἐξετάζεται ξεχωριστὰ καὶ νὰ ἀξιολογεῖται καθ' ἑαυτήν, μὲ βάση τὰ πλεονεκτήματα ἢ μειονεκτήματα ποὺ παρουσιάζει, ὄχι νὰ προκρίνεται *a priori* ὡς ἔκφραση τῆς «τελικῆς βούλησης» τοῦ Παπαδιαμάντη. Τέλος, δεδομένης τῆς τάσης τοῦ Μπουκέτου νὰ ἀπλουστεύει γλωσσικὰ τὸ παπαδιαμαντικὸ κείμενο, στὶς περιπτώσεις ὅπου ἡ πρώτη δημοσίευση παρέχει «δυσκολότερη γραφὴ» (*lectio difficilior*) ἐνῶ ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ Μπουκέτου τὴν ἀντικαθιστᾷ μὲ μιὰν ἀπλούστερη (*lectio facilior*), τὸ κείμενο τοῦ Μπουκέτου θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται μὲ καχυποψία. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἡ δυσκολότερη γραφὴ τῆς πρώτης δημοσίευσης εἶναι προτιμητέα. Τέτοια εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τῶν «ἐπιπολῆς» καὶ «ἐπάνω» στὸ «Ἄνθος τοῦ γιαλοῦ». Τὸ λόγιον «ἐπιπολῆς» τῆς πρώτης δημοσίευσης, ὡς *lectio difficilior*, πρέπει νὰ προτιμηθεῖ.

Συμπλήρωμα

Ἡ μελέτη αὐτὴ εἶχε ἤδη σταλεῖ στὴ σύνταξη τῶν Ἑλληνικῶν, ὅταν δημοσιεύθηκαν δύο πολὺ σημαντικὰ κείμενα τοῦ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου (α. «Τρικολόρο ἢ διασκευαστοῦ ἀχρωματοψία», *Νέα Ἑστία* 1729 [Δεκ. 2000] 991-996, καὶ β. «Ἡ κάλτσα τῆς Νώεας καὶ τὸ τσουράπι τοῦ Μπουκέτου», *Νέα Ἑστία* 1730 [Ἰαν. 2001] 12-19). Ὁ Τριανταφυλλόπουλος (α. 994-995 καὶ σημ. 10) ἐπισημαίνει καὶ αὐτὸς τὴν τάση τοῦ Μπουκέτου γιὰ γλωσσικὴ ἀπλοποίηση τοῦ παπαδιαμαντικοῦ κειμένου, παραθέτοντας παραδείγματα ἀπὸ τὴ «Μακρακιστίνα». Στὴν ἀναδημοσίευση τοῦ διηγήματος αὐτοῦ διακρίνει ἀκόμη μιὰ τάση γιὰ «λογοκρισία», μὲ τὴν παράλειψη, πιθανὸν ἀπὸ σεμνοτυφία, «τολμηρῶν» χωρίων (α. 993-995: πρβ. τὶς περικοπὲς στὸ ὕβρεολόγιον τῆς Διονυσούλας, 4.158.32-33, καὶ στὴν ἀναφορὰ στὸν διάβολο, 4.158.23-25). Προσθέτω ὅτι ἡ ἴδια τάση ἐμφανίζεται στὶς «Κουκλοπα-

ντρεϊές», ὅπου «τολμηρές» φράσεις ἀντικαθίστανται ἀπὸ ὑπαινικτικότερες καὶ ἄχρωμες (3.566.15 ὅτι ἡ κόρη ἦτον ἄθικτος α : ὅτι ὄλα αὐτὰ ἦσαν συκοφανταί Μπ, 570.9 συζή με τὸν Βασίλην τῆς παρανόμως α : ἀγαπᾶ τὸν Βασίλην τῆς Μπ, 571.3 ἄτιμες α : τέτοιες Μπ, πρβ. 568.26-27 καὶ περί - Ἄεριοφωτος α : ομ. Μπ). Καὶ αὐτὲς οἱ μεταβολὲς ὀφείλονται στὸν ἐκδότη/ἐπιμελητὴ τοῦ Μπουκέτου, ὅπως δείχνει ὁ «Ἀντίκτυπος τοῦ νοῦ» 4.376.20, ὅπου τὸ αὐτόγραφο δίνει «ἡ νεκρὰ κόρη εὐρέθη ἐφθαρμένη», ἐνῶ τὸ Μπουκέτο «ἡ νεκρὰ κόρη εὐρέθη φονευμένη»: ἡ σεμνοτυφία τοῦ ἐπιμελητῆ μετέτρεψε τὸ χωρίο σὲ ἀνούσια ταυτολογία.

Ὁ Τριανταφυλλόπουλος ὁμοίως προχωρεῖ περαιτέρω καὶ ἀμφισβητεῖ τὴ γνησιότητα τῆς διασκευασμένης παραγράφου στὴ «Μακρακιστίνα» καὶ τοῦ πρόσθετου κεμένου στὴν «Κάλτσα τῆς Νώενας» καὶ «Τὸ “νάμι” τῆς», ἀποδίδοντάς τα σὲ ἐπέμβαση ἐνὸς διασκευαστῆ. Δὲν ἔχω χωρὶ γιὰ νὰ σχολιάσω ἐκτενῶς τὰ ἐπιχειρήματά του, τουλάχιστον ὁμοίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν «Κάλτσα τῆς Νώενας» μὴ φαίνονται πολὺ ἰσχυρά (ἢ προσθήκη τοῦ Μπουκέτου εἰσάγει ξαφνικὰ ἓνα πέμπτο πρόσωπο στὴν ἄλλως δεδηλωμένα τετραμελῆ συντροφιά, δημιουργώντας το ἐκ τοῦ μηδενός). Ὅσο γιὰ τὴν ἐπίμαχη παράγραφο τῆς «Μακρακιστίνας» (4.159.1-6), ὁ Τριανταφυλλόπουλος δίνει τώρα μιὰ πολὺ ἱκανοποιητικὴ ἐρμηνεία γιὰ τὸ «μπουκώση» τῆς ἀ δημοσίευσης (ἐνῶ στὸ Μπουκέτο τὸ «φασκέλωμα» τῶν πιστῶν εἶναι ἀναιτιολόγητο καὶ φαίνεται ἄσχετο με τὰ προηγούμενα). Τὰ ἄρθρα τοῦ Τριανταφυλλόπουλου δημιουργοῦν λοιπὸν πολὺ σοβαρὲς ἀμφιβολίες γιὰ τὴν γνησιότητα τῶν συγκεκριμένων χωρίων.

Ὡστόσο, τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ Μπουκέτου παραμένει ἀνοιχτό. Ἔστω καὶ ἂν τὰ πρόσθετα χωρία εἶναι νόθες παρεμβολές, ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει ἡ πιθανότητα ὅτι ὁ διασκευαστὴς τοῦ Μπουκέτου ἐξάσκησε τὸ «ταλέντο» του ἐπὶ χειρογράφων τοῦ Παπαδιαμάντη ἢ ἐπὶ διορθωμένων ἀποκομμάτων. Ἄλλωστε, μόνον τέσσερα ἀπὸ τὰ διηγήματα παρουσιάζουν τέτοιες ἐκτενεῖς προσθήκες ἢ διασκευές· τὰ ἄλλα ἐμφανίζουν μόνον ἀποκλίνουσες γραφές, ποὺ δὲν μποροῦν ὅλες νὰ ἐξηγηθοῦν ὡς ἀπλοποιήσεις ἢ ὡς τυπογραφικὰ σφάλματα. Τὸ ζήτημα παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, διότι ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἀποκλίνουσες γραφές τοῦ Μπουκέτου εἶναι ἐμφανῶς καλύτερες ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν πρώτων δημοσιεύσεων. Κάποιες μάλιστα τὶς ἔχει εἰσαγάγει ἀνεξάρτητα, ἐξ εἰκασίας ἢ διορθώσεως, ὁ Τριανταφυλλόπουλος στὸ κείμενό του ἢ τὶς ἔχει προτείνει στὸ ὑπόμνημά του: πρβ. («Οἱ κουκλοπαντρεϊές») 3.565.8 τελευταῖοι α : τελευταίως Μπ (ὁ Τριανταφυλλόπουλος προτείνει «τελευταῖα» ἢ «τελευταῖον», δηλαδὴ πάλι ἓνα ἐπίρρημα), 566.10 ἐπίστωση α : ἐπίστευσε Μπ, («Τρελὴ βραδιά») 3.316.33 Σκύλλα α : σκύλα Μπ, 317.8 γύρω α : γείρω Μπ, 319.18 Εἰσηλθεν α : Εἰσηλθον Μπ, 325.10 λαβοῦτον α : λαγοῦτον Μπ, 325.32 Βόλο α : Βόλο Μπ, («Τὸ “νάμι” τῆς»), 4.119.9 ἔμαθε α : ἔμαθα Μπ, 121.8 ἐκάθετο α : ἐκάθητο Μπ, («Ἡ κάλτσα τῆς Νώενας») 4.193.7 αὐτῆ α : αὐτῆ Μπ. Πρβ. ἀκόμη («Οἱ κουκλοπαντρεϊές») 3.568.25 Ἡ ὁμοσπονδία α : Ἡ Ὀμοσπονδία τῆς αὐλῆς Μπ, («Τὸ “νάμι” τῆς») 4.120.27 κουτσαβάκια α : κουτσαβάκιδες Μπ, 121.20 Αὐτὴ εἶναι α : Αὐτὸς εἶναι Μπ (γραφές ποὺ ὁ Τριανταφυλλόπουλος φαίνεται νὰ ἀναγνωρίζει ὡς ἐνδιαφέρουσες στὰ ἐκδοτικά του ὑπομνήματα, βλ. Ἄπαντα, 3.694, 4.648). Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τὸ Μπουκέτο παρέχει ἀκόμη πάνω ἀπὸ εἴκοσι ἐνδιαφέρουσες ἀποκλίνουσες γραφές, οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι γλωσσικὲς ἀπλοστεύσεις οὔτε τυπογραφικὰ σφάλματα. Ἡ ὑπαρξὴ τέτοιων γραφῶν συντηρεῖ τὴν ὑποψία μήπως οἱ ἀναδημοσιεύσεις τοῦ Μπουκέτου βασίζονται σὲ χειρόγραφα ἢ σὲ ἀποκόμματα τῶν πρώτων δημοσιεύσεων διορθωμένα ἀπὸ τὸν

Παπαδιαμάντη. Φυσικὰ δὲν ἀποκλείεται οἱ καλύτερες γραφές νὰ εἶναι διορθώσεις πού ἐπέφερε στὸ κείμενο τῆς πρώτης δημοσίευσης ὁ ἐπιμελητὴς τοῦ Μπουκέτου (ὁ ὁποῖος ἀποδεικνύεται, στὴν περίπτωση αὐτή, καλύτερος κριτικὸς κειμένου παρὰ λογοτέχνης). Χρειάζεται ὅμως περαιτέρω ἔρευνα καὶ συζήτηση γιὰ νὰ διευκρινισθεῖ τί ἀπὸ τὰ δύο συμβαίνει.

Ἀθήνα

Ι. Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΣ